DOI: 10.32844/2222-5374-2020-104-2.58

УДК: 340.15

Стороженко І. О.,

здобувачка кафедри загальноправових дисциплін

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Актуальність статті полягає в тому, що майже у кожній державі актуальною постає проблема злочинності, причому особливу тривогу викликає той факт, що досить великий відсоток злочинців складають неповнолітні. Характерною особливістю останніх років є також зміна структури злочинності неповнолітніх осіб, зокрема внаслідок переважання корисливих та насильницьких злочинів. Зростає кількість агресивно-налаштованих неформальних молодіжних об'єднань, відбуваються й інші негативні модифікації молодіжної свідомості з переважанням корисливої орієнтації. Такий стан справ став підставою для певної активізації державних органів у сфері профілактики злочинності серед неповнолітніх, однак на превеликий жаль, окреслені заходи не дають очікуваних результатів: звільняючись з місць позбавлення волі, значна частина неповнолітніх знову встає на злочинний шлях. Наукова стаття присвячена дослідженню організаційно-правових засад попередження злочинності неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній, які знаходились у складі Російської імперії у їх історико-правовому осяганні. За результатами проведеного дослідження доведено, що започатковувана на початку ХХ століття система дитячих судів, по суті, стала першою повноцінною спробою втілення принципу гуманізму по відношенню до неповнолітніх злочинців. При цьому не можна випускати з уваги і той факт, що одночасно з реалізацією в кінці ХІХ - початку ХХ століття прогресивних заходів, що відповідають духу часу і фактичному стану злочинності неповнолітніх, розкрилися вельми істотні проблеми і протиріччя нового підходу до регулювання правового становища криміналізованих дітей і підлітків. Можливість застосування до неповнолітніх злочинців особливого – виховного підходу серйозно обмежувалася відсутністю фактично створених установ для утримання дітей і підлітків. В даному випадку успішність реалізації тих чи інших заходів правового регулювання безпосередньо залежала від матеріальної бази, а тому, їх результат та успішність зводились нанівець. Акцентовано увагу на тому, що фактичне встановлення особливого порядку здійснення правосуддя щодо неповноліт-

ніх і створення спеціалізованих судів диктувало необхідність практично повсюдного впровадження особливих закладів для утримання засуджених і тих неповнолітніх осіб, які утримуються під вартою на період досудового слідства і судового процесу. Доведено, що до завдань суду входила не тільки боротьба з підлітковою злочинністю, а й вжиття заходів щодо безпритульних, а також захист інтересів дітей, тобто своєю діяльністю, особливостями провадження суди забезпечували попередження злочинності неповнолітніх, впливаючи на її причини.

Ключові слова: неповнолітні, неповнолітні злочинці, кримінальна відповідальність, злочинність, протидія злочинності, суб'єкт злочину.

Актуальність теми. Майже у кожній державі актуальною постає проблема злочинності, причому особливу тривогу викликає той факт, що досить великий відсоток злочинців складають неповнолітні. Характерною особливістю останніх років є також зміна структури злочинності неповнолітніх осіб, зокрема внаслідок переважання корисливих та насильницьких злочинів. Зростає кількість агресивно-налаштованих неформальних молодіжних об'єднань, відбуваються й інші негативні модифікації молодіжної свідомості з переважанням корисливої орієнтації.

Такий стан справ став підставою для певної активізації державних органів у сфері профілактики злочинності серед неповнолітніх, однак на превеликий жаль, окреслені заходи не дають очікуваних результатів: звільняючись з місць позбавлення волі, значна частина неповнолітніх знову встає на злочинний шлях. Однією з причин цього є недостатнє вивчення вітчизняного досвіду у сфері пенітенціарного впливу на неповнолітніх злочинців у місцях позбавлення волі з історико-правових позицій. Перш за все, це стосується періоду функціонування вітчизняної моделі становлення та функціонування організаційно-правових засад попередження злочинності серед неповнолітніх, що постає актуальним у історико-правовому осяганні.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях таких науковців як: О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, О.Ф. Кистяковський, Н.Ф. Кузнецова, В.В. Сташис, В.В. Россіхін та іншими, але наукові дослідження організаційно-правових засад попередження злочинності неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній, які знаходились у складі Російської імперії у їх історико-правовому осяганні є, майже, відсутніми.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз організаційно-правових засад попередження злочинності неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній, які знаходились у складі Російської імперії у їх історико-правовому осяганні.

Виклад основного матеріалу. Правова система кінця XIX - початку XX століття перебувала в стані істотних еволюційних змін, пов'язаних з реформуванням законодавчого підходу до неповнолітніх. При цьому, як випливає з проведеного дослідження, законодавець у своїй реформаторській діяльності найчастіше відштовхувався від ідей і поглядів, висловлених видними представниками юридичної науки. Одним з основних підсумків

вивчення теоретиками права проблеми злочинності неповнолітніх в другій половині XIX ст., як відомо, став висновок про схильності дітей і підлітків значній кількості причин і факторів, в основному соціального характеру, які штовхають їх на вчинення правопорушень [5, с. 13].

В той же час, якісно-новий підхід, пов'язаний з широким застосуванням виправних установ, не міг повною мірою проявити свої достоїнства в умовах, коли значна частина неповнолітніх злочинців продовжувала проходити через тюремну систему, вдосконалюючи кримінальну майстерність і з роками перетворюючись в більш небезпечних злочинців [1, с. 42]. Зазначений стан речей було пов'язано з нестачею притулків, які по суті, були альтернативою в'язниці, але, крім того, подібне пояснювалося збереженням самої можливості застосування до ще не дуже соціально-небезпечним неповнолітніх жорстких заходів кримінально-правового характеру, які, як показувала статистика, в той період найчастіше себе не виправдовували [4, с. 3].

Аналіз законодавчих змін другої половини XIX століття, що стосуються питань відповідальності неповнолітніх, показав, що одним з найбільш важливих нормативно-правових актів у цій сфері можна вважати законодавчий акт від 1897 р. «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх, а також заклопопотаності про їх караність», який можна вважати початком нового етапу формування системи державно-правової протидії злочинності неповнолітніх, пов'язаний, перш за все, з визнанням особливого правового становища зазначеної категорії осіб, а також з внесенням супутніх змін в механізм здійснення правосуддя.

Слід зазначити також те, що в розглянутий період окремі зміни були внесені також до частини законодавчих норм, що регламентували порядок призначення покарання. Так, наприклад, у кримінальному законодавстві містились норми, які допускали можливість заміни покарання, призначеного неповнолітньому у віці від 14 до 17 років за злочини, вчинені «з розумінням», але мова йде, про зміну тривалості покарання відповідного виду, а не його форми [8, с. 9].

Сучасні дослідники, підбиваючи підсумок аналізу численних законодавчих новел, до числа найбільш важливих змін такого роду відносять такі: регламентація та впровадження системи участі законних представників (батьків або осіб, під опікою яких перебували неповнолітні) в судовому розгляді, що застосовувалося на розсуд суду; введення нових запобіжних заходів; виділення в окреме провадження справ, пов'язаних із співучастю неповнолітніх у вчиненні злочинів; обов'язкова участь в судовому процесі захисника [10, с. 111].

На підставі проведеного аналізу представляється, що реформами другої половини XIX століття законодавець створив певне підґрунтя задля видозмінення політики протидії злочинності неповнолітніх, пов'язані з відкриттям спеціалізованих судів. Аналіз статистичних даних та наукової літератури засвідчив, що показники дитячої злочинності постійно збільшувались [12, с. 99].

Особлива, виховна (соціально-реабілітаційна) спрямованість, що виявляється в діяльності установ і органів ювенально-правового спо-

собу визначала, на думку дослідників, три основні, ключові положення, які регулювали і повинні були бути закладені в основу функціонування спеціалізованих судових органів: неповнолітні правопорушники апріорі підлягають турботі і піклуванню; обов'язки щодо здійснення організації та управління процесами піклування за неповнолітніми правопорушниками має брати на себе суд; судочинство має розглядатися швидше як «суперечка про опіку, ніж кримінальний процес» [11, с. 469].

Головними учасниками ювенально-правового процесу за кордоном ставали судді спеціальних судових органів, а також державні і громадські піклувальники. В даному випадку слід також відзначити, що при всьому при цьому, саме на судові органи покладалися обов'язки з ведення керівництва різними службами, що здійснюють піклувальна нагляд [3, с. 6].

Що стосується обов'язків осіб, безпосередньо займалися піклуванням за криміналізованими неповнолітніми, то в даному випадку мова йшла про досить широкої компетенції. У сферу обов'язків опікунів входив цілий комплекс відповідних заходів: вивчення та розслідування умов життя неповнолітнього, розгляд конкретних соціальних умов, в яких він перебуває; присутність і участь в ході судового засідання з метою повідомлення відомостей про неповнолітнього, а також для підтримки його інтересів; провадження і здійснення окремих правоохоронних заходів за дорученням суду; здійснення власними силами опікунського нагляду за неповнолітнім до і після судового розгляду [2, с. 94].

Слід зауважити, що до фактичного створення в Російській імперії спеціалізованих судів у справах про злочини неповнолітніх передували активні обговорення відповідного проекту правил спеціальної комісії. Примітно, що в підсумковому вигляді доповідь комісії, що регламентує підстави діяльності спеціалізованих органів юстиції щодо осіб, які не досягли повноліття, була представлена вже після створення першої установи дитячого суду.

В контексті існуючої компетенції осіб, які здійснювали піклувальний нагляд до переліку їх посадових обов'язків, передбачалося включити: збір відомостей про неповнолітнього правопорушника, спосіб його життя і навколишнього його середовищі; присутність в суді при розгляді справи неповнолітнього і повідомлення зібраних відомостей; виконання доручень судді у справах неповнолітніх зі спостереження за неповнолітніми, залишеними в сім'ях або відданих на піклування будь-яких установ, а також з надання допомоги неповнолітнім в пошуку роботи або влаштуванні їх у школу; виконання обов'язків по відповідальному нагляду або нагляду за дорученням судді у справах неповнолітніх; складання та надання судді звітів про поведінку і спосіб життя доручених їх неповнолітніх; взаємодія з різними благодійними товариствами та іншими установами та особами, які можуть надати допомогу в справі виховання і влаштування неповнолітніх.

Як наслідок, на початку ХХ століття у 1910 році було створений перший спеціалізований суд у справах неповнолітніх в Петербурзі, а згодом у Києві та Харкові [7, с. 10]. У спеціалізованих судах розглядалися три категорії справ: справи про злочини, вчинені неповнолітніми (справи за обвинуваченням неповнолітніх, які вчинили злочини в співучасті з дорослими,

виділялися в окреме провадження); справи про злочини, в яких потерпілими були неповнолітні; справи, пов'язані з невиконанням своїх обов'язків батьками неповнолітнього, жорстоким поведінням з ними, безпритульністю, дитячою проституцією. Таким чином, в завдання суду входила не тільки боротьба з підлітковою злочинністю, а й вжиття заходів щодо безпритульних, а також захист інтересів дітей, тобто своєю діяльністю, особливостями проваджень такі суди забезпечували попередження злочинності неповнолітніх, впливаючи на її причини [6, с. 15].

Фактичне встановлення особливого порядку здійснення правосуддя щодо неповнолітніх і створення спеціалізованих судів диктувало необхідність практично повсюдного впровадження особливих закладів для утримання засуджених і тих неповнолітніх осіб, які утримуються під вартою на період досудового слідства і судового процесу [9, с. 2].

Цікавою особливістю порядку здійснення правосуддя щодо неповнолітніх був своєрідний підхід до вирішення питання щодо складу суду. Як відомо, вибір був зроблений на користь виключення колегіальності суддів, адже на думку дослідників одноособовий розгляд справ про злочини неповнолітніх ставав за мету захистити дитину від зайвих психологічних травм. Сама стадія судового розгляду здійснювалась у закритому засіданні при спрощеній процедурі, яка зводилася до бесіди судді з підлітком за участю піклувальника. При цьому основною мірою було призначення опікунського нагляду, оскільки саме для реалізації таких аспектів при судах створювався інститут опікунів, який передбачав закріплення, як правило по п'ять штатних піклувальників та по кілька піклувальників з благодійних організацій, які діяли на громадських засадах. Окрім того, специфіку спеціалізованих судів у справах про злочини неповнолітніх представляло свого роду, випередження практичними аспектами законодавчої регламентації всіх новел в області боротьби зі злочинністю осіб, які не досягли повноліття. Іншими словами, коли інститути та органи нової системи правосуддя щодо неповнолітніх вже встигли скластися на практиці, законодавча база, що регулює дану сферу, по суті, була відсутня. Подібне запізнювання оновлення правової системи свідчило про незавершеність заходів по створенню спеціалізованих судів для неповнолітніх, що певною мірою створювало й труднощі в роботі судово-слідчих і виправно-виховних органів [13, с. 27].

Внаслідок чого, беззаперечним постає той факт, що в досліджуваний період спостерігається істотний розрив законодавчої системи і практики її застосування, адже склалася парадоксальна ситуація, коли, по суті, застосовувалися норми, що визначають діяльність «дитячих» судів, не маючи повноцінного законодавчого закріплення, але теорія пішла далі практики і почала її фактичне заміщення [14, с. 11]. Зрозуміло, подібна ситуація не є нормальною і вимагала проведення докладної законодавчої регламентації суспільних відносин у зв'язку з існуванням і функціонуванням особливого порядку здійснення правосуддя щодо неповнолітніх.

Саме з метою оптимізації законодавчої бази в сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх, з урахуванням впровадження спеціалізованих судів, і поповнення сформованих прогалин були підготовлені проекти низки нормативно-правових актів. Зокрема, були складені проекти ряду значних

законодавчих актів, що стосуються регламентації функціонування нової системи організації і здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Так, слід зазначити Проект закону про судочинство у справах про малолітніх, Проект закону про заходи піклування над безпритульними малолітніми, Проект закону про позбавлення батьківської влади, але жоден із них так і не набув законодавчого оформлення [15, с. 34-35].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що започатковувана на початку XX століття система дитячих судів, по суті, стала першою повноцінною спробою втілення принципу гуманізму по відношенню до неповнолітніх злочинців. При цьому не можна випускати з уваги і той факт, що одночасно з реалізацією в кінці XIX - початку XX століття прогресивних заходів, що відповідають духу часу і фактичному стану злочинності неповнолітніх, розкрилися вельми істотні проблеми і протиріччя нового підходу до регулювання правового становища криміналізованих дітей і підлітків. Можливість застосування до неповнолітніх злочинців особливого – виховного підходу серйозно обмежувалася відсутністю фактично створених установ для утримання дітей і підлітків. В даному випадку успішність реалізації тих чи інших заходів правового регулювання безпосередньо залежала від матеріальної бази, а тому, їх результат та успішність зводились нанівець. Водночас, вивчення та узагальнення першого, якісно-нового функціонування спеціалізованих судів, а також згаданих проектів нормативних документів, необхідно для розуміння і оцінки перспектив такої політики вітчизняної держави в контексті реалізації політики з протидії злочинності неповнолітніх осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александровский Ю. В. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних. Санкт-Петербург, 1909. 112 с.
2. Антонов А. И. Несовершеннолетние преступники: кто они? *Социологические исследования*. 2003. № 4. С. 91-95.
3. Антонян Ю. М. Предупреждение преступности несовершеннолетних. Москва: Общество «Знание» РСФСР, 1982. 40 с.
4. Арнаутов В. А. Голод и дети на Украине. Харьков, 1922. 48 с.
5. Барило Т. С. Комиссия по делам несовершеннолетних. Киев: Наукো-думка, 1976. 90 с.
6. Беляева Л. И. Становление отечественной школы предупреждения преступлений несовершеннолетних. *Вопросы ювальной юстиции*. 2007. № 3. С. 11-17.
7. Богдановский А. М. Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики. Санкт-Петербург, 1871. 306 с.
8. Большаков Е. В. Социально-экономические предпосылки развития преступности среди несовершеннолетних в дореволюционной России. *История государства и права*. 2001. № 1. С. 2-9.
9. Гвоздев И. О врожденных и приобретенных свойствах детей, как зачатках преступности взрослых. Санкт-Петербург, 1896. 36 с.
10. Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. 124 с.

11. Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Санкт-Петербург : Шиповник, 1912. 568 с.
12. Кистяковский А. Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором русских учреждений. Киев : Унив. тип. (И. И. Завадского), 1878. 232 с.
13. Кудрявцев В. Суды для несовершеннолетних в Англии. *Советская юстиция*. 1967. № 2. С. 27-31.
14. Познышев С. В. Детская преступность и меры борьбы с нею. Москва : Издат. о-во, 1911. 69 с.
15. Таганцев Н. С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву и проект законоположения об этом вопросе. Санкт-Петербург : Печатано в Типографии А. М. Котомина, 1872. 146 с.

I. Storozhenko

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF PREVENTION OF JUNIOR CRIME (ON THE MATERIALS OF UKRAINIAN PROVINCES IN THE RUSSIAN EMPIRE)

The relevance of the article is that in almost every country the problem of crime is relevant, and of particular concern is the fact that a fairly large percentage of criminals are minors. A characteristic feature of recent years is also a change in the structure of juvenile delinquency, in particular due to the predominance of mercenary and violent crimes. The number of aggressively-minded informal youth associations is growing, and there are other negative modifications of youth consciousness with a predominance of selfish orientation. This state of affairs has led to a certain intensification of state bodies in the field of juvenile delinquency prevention, but unfortunately, the outlined measures do not give the expected results: released from prisons, a significant number of juveniles re-enter the criminal path. The scientific article devoted to the study of the organizational and legal foundations for the prevention of crime of minors on the materials of the Ukrainian provinces, which were part of the Russian Empire in their historical and legal understanding. According to the results of the study, it was proved that the system of children's courts, begun at the beginning of the 20th century, in fact, was the first full-fledged attempt to implement the principle of humanism in relation to juvenile criminals. At the same time, it should not be overlooked that, simultaneously with the implementation in the second part of XIX – first part XX centuries of progressive measures consistent with the spirit of the times and the actual state of juvenile crime, very significant problems and contradictions of the new approach to regulating the legal situation of criminalized children and adolescents were revealed. The possibility of applying a special – educational approach to juvenile offenders was seriously limited by the lack of actually established institutions for the maintenance of children and adolescents. In this case, the success of the implementation of certain legal regulation measures directly depended on the material base, and therefore, their result and success were nullified. Attention was drawn to the fact that the actual establishment of special procedures for the administration of juvenile justice and the establishment of specialized courts had necessitated the almost universal introduction of special facilities for convicts

and juveniles detained during pretrial investigations and trials. It has been proved that the tasks of the court included not only the fight against juvenile delinquency, but also the adoption of measures for street children, as well as the protection of the interests of children, that is, by their activities, the peculiarities of the proceedings, the courts ensured the prevention of juvenile delinquency, influencing its causes.

Keywords: *minors, juvenile criminals, criminal liability, crime, counteracting crime, the subject of the crime.*